УДК 821.161 «12»

Круглій А. М., здобувач,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

ІДЕЙНА ПАРАДИГМА ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ КИЄВОРУСЬКОГО КНИЖНИКА СЕРАПІОНА

У статті досліджується ідейна парадигма літературної спадщини києворуського книжника Серапіона, визначаються її домінанти з огляду на особливості тогочасної літератури Середньовіччя. Наголошується, що всі проповіді Серапіона складають собою метатвір, об'єднаний спільною ідейно-тематичною доктриною.

Ключові слова: *ідейна парадигма, книжник Серапіон, проповідь, метатвір, література Середньовіччя.*

Серапіон – києворуський книжник, творчість якого стоїть на межі Високого і Пізнього Середньовіччя. З одного боку, він завершує добу Золотого (Розвиненого) Середньовіччя, а з другого – своїми творами знаменує початок Пізнього Середньовіччя з його глибоким трагічним світоглядом, сповненим відчуття падіння Київської Русі під навалою монголо-татар, завершення політичної й літературної історії колись могутньої держави. Творчість Серапіона – одна з мало вивчених сторінок в історії української медієвістики. Окремі аспекти його спадщини вивчали М. Грушевський, Ю. Пелешенко, Г. Подскальськи, О. Сліпушко, Д. Чижевський та ін. Проте до цього часу не існує системної розвідки, присвяченої саме ідейній парадигмі проповідей Серапіона, розгляду п'яти його текстів як цілісного метатвору, об'єднаного спільною тенденцією і спрямуванням. Відтак, мета нашої статті полягає у представленні особливостей ідейної парадигми творчості Серапіона, репрезентації його як продовжувача традицій київської ораторської прози. Новизна розвідки зумовлюється тим, що тут зроблено спробу показати світоглядні засади книжника Серапіона з огляду на його внесок у формування літератури Пізнього Середньовіччя.

Як книжник і мислитель Серапіон сформувався на київській традиції, зокрема в осередку книжників Києво-Печерського монастиря. Тут жив, був архімандритом святої обителі до 1274 р., аж поки його призначили на посаду єпископа Володимира, Суздаля і Нижнього Новгорода митрополитом Кирилом. Незважаючи на це, творчість Серапіона репрезентує виключно київську традицію, вплив якої автор поширив і на володимиро-суздальсько-новгородську літературу. Помер Серапіон 1275 р.. Літописець у Московському

літописі називає його «учительним дуже в божественному писанні» та визнає особливу роль у становленні літератури, церкви, держави.

Парадигма ідейно-художнього мислення Серапіона викладена в його п'яти проповідях – словах, чотири з яких дійшли у складі збірника «ЗлатаяцЂпь» XIV ст. і «Паїсіївському збірнику» XIV ст. Більшість дослідників припускають, що перше і третє слова були написані у Києві, друге, четверте і п'яте – у Володимирі-на-Клязьмі. Натомість І. Франко обстоює київське походження перших чотирьох слів[9, с. 204-205]. Вважаємо, що має визначальне значення не стільки місце написання творів, скільки їхня ідейна парадигма, що по суті своїй була русько-українською, пронизаною цілком і повністю київською традицією. Всі тексти Серапіона репрезентують парадигму київського книжного мислення, показують розвиток традиції ораторсько-проповідницької прози, що була закладена Іларіоном, Лукою Жидятою, Феодосієм Печерським, Климом Смолятичем, Кирилом Турівським. Це була могутня київська школа ораторсько-проповідницького мистецтва.

Погоджуємося з думкою Оксани Сліпушко про те, що визначальними для літературної спадщини Серапіона «є ідеї патріотизму, любові до рідної землі, неспокою за її майбутню долю. Ці настрої поєднуються з глибокими переживаннями автора про те, що буде завтра» [6, с. 339]. Загальна парадигма ідейного мислення Серапіона визначається тезою про страх смертної людини перед гнівом Божим. Утіленням покаранняза гріхи є масштабний образ навали монголо-татар, присутній фактично в усіх текстах книжника.

Слово перше Серапіона «Про кари Божі і про раті» було написане під впливом вражень від взяття Батиєм столиці Київської держави. Деякі дослідники датують його приблизно 1230 р., інші – часами після навали військ Батия на Київ. Головна домінанта твору полягає в його наповненості трагічним очікуванням і передчуттям колосальних нещасливих подій, які мають скоро відбутися в Русі. Книжник відразу говорить про причину цих бід: змагання князів за владу, їхнє невміння порозумітися і спільно захищати Вітчизну від ворогів. Твір Серапіона сповнений численних описів, знаків, які зловіщують біду – затемнень, землетрусів, пошестей, війн та ін. Цей перший твір Серапіона через його глибокий трагічний характер можна визначити як початок і навіть певний маніфест доби Пізнього Середньовіччя. Він знаменував початок падіння могутньої держави Київської Русі й містив причину цього трагічного історичного повороту. Крім того, у творі багато трагічних пророцтв, в описі яких книжник посилається на Євангеліє, де описується кінець світу із затемненням Сонця та Місяця, землетрусом (1230 р. у Києві також був землетрус). Причину цього книжник вбачає у неправедній і грішній поведінці християн. Текст твору сповнений яскраво виражених біблійних ремінісценцій, образів, яким притаманні

всеохопність і космізм. А цим Серапіон близький до св. Іоанна Богослова, який у своєму «Об`явленні» так само показав ті трагічні події, які відбувалися на землі у результаті численних гріхів людей.

Інші чотири твори Серапіона присвячені опису навали монголо-татар на Русь, страхи того гніту і неволі, які вони принесли. Друга проповідь була виголошена автором у 1274 р., коли він став Володимирським єпископом. Насамперед у цьому «Слові» звеличується рід Романовичів, його роль у врегулюванні політичної ситуації між Сходом і Заходом. Слово третє Серапіона репрезентує масштабний і глибокий своєю трагічністю образ біди, що прийшла на Русь. Вона втілена у картинах спустошень, руйнувань, спричинених монголо-татарською навалою. Серапіон детально зупиняється на феномені татарського лихоліття на теренах Русі для того, щоб читачі почули його звернення: пам'ятати, що Бог через гріхи людей і порушення Його заповідей, карає русичів, насилаючи на них жорстокий і лютий народ, який руйнує все і не щадить ні молодість, ні старечу неміч, ні дитячу невинність. Для твору притаманний трагічний світогляд, переданий через описстрашних наслідків, спричинених людськими гріхами. Це картини християнських храмів у руїнах, осквернені священні речі, потоптані святі артефакти, вбиті архієреї та ченці. Автор із горем пише про те, що кров русичів напоїла землю, наче вода, загинули руські князіі воєводи, вчорашні герої стали втекли з поля бою, руські люди стали полоненими рабами, села знищені й поросли бур'яном, колишня слава і велич держави розтоптані. Серапіон із повною відвертістю і часто немилосердністю пише про те, що гине колишня краса Руської землі, а її багатство перетворюється на здобич чужоземців.

Слова друге, четверте і п'яте Серапіона містять детальний опис гріхів, які спричинили колосальні спустошення в Русі. Книжник обурений тим, що всі кари земні прийшли у Русь, земля стікає кров`ю, але парадоксальним залишається те, що і в цій ситуації люди продовжують грішити. Цим Русь зманіла і впала в очах інших держав і країн, проте ще намагається видавати з себе велику і сильну. Все це дуже негативно вплинуло на людські серця, що сповнилися заздрістю, злобою, самохвальбою, ненавистю до ближнього. Особливо книжник засуджує жадання майна і прагнення заволодіти чужим, коли люди забувають про милосердя до сиріт і бідних, не допомагають знедоленим. Таке черствіння людських душ сталося через їхні чисельні гріхи. Також Серапіона засмучує те, що не зважаючи на кари Божі, які люди терплять, вони все ж не повертаються до Бога. Автор звертається до мирян зі словами: «Не так сумує мати, бачачи дітей своїх, що страждають, як я, грішний отець ваш, бачачи вас, що страждаєте від справ беззаконних. Казав я вам багато разів, бажаючи відвернути вас від поганих звичаїв – але бачу:

зовсім не змінилися ви. Якщо хто з вас розбійник – розбійництва не кине, якщо краде – злодійства не покине, якщо іншого кого ненавидить – ворогує без утоми, якщо хто ображає і грабує – не насититься, якщо хто лихвар – не припинить відсотки брати, бо, згідно пророку: «Метушитися безцільно: накопичуючи, не знає, кому збирає». Нещасний і не думає, що як народиться голим – так і відходить, нічого не маючи, крім прокляття вічного; якщо хто перелюбник – перелюбництва не покине, той, хто лихословить і пиячить, – звичок своїх не залишить. Як же я втішуся, бачачи вас від Бога відлученими? Чому я порадуюся? Завжди сію у ниву ваших сердець сім'я божественне, але ніколи не бачу, щоб воно проросло і зерно породило. Прошу вас, брати і діти мої, змініться на краще, обновіться благим оновленням, припиніть зло творити, убоїться Бога, який створив вас, тремтіть перед судом його страшним! До кого йдемо, до кого прямуємо, відходячи від життя земного? Що скажемо, що відповімо? Страшно, діти, потрапити під Божий гнів. Чому не думаємо, що чекає на нас, якщо ведемо таке життя? Чого не накликали на себе? Якого покарання від Бога не сприйняли? Чи не заполонена земля наша? Чи не покорені міста наші? Чи давно впали отці та брати наші трупами на землю? Чи не загнані у полон жінки та діти наші? Чи не в рабстві невірних перебувають ті, що залишилися? Ось уже до сорока років наближаються страждання і муки, і данина тяжка на нас лежить, голод, мор на худобу нашу, і досита хліба свого наїстися не можемо, і плачі наші і горе сушать нам кістки. Хто ж нас до цього довів? Наше безвір'я і наші гріхи, наш непослух, нерозкаяність наша! Молю вас, браття, кожного з вас: проникніть у помисли ваші, побачте очима серця діла ваші, – зненавидьте їх і залишіть, до покаяння прийдіть. Гнів Божий постане, і милість господня проллється на нас, і всі ми в радості будемо на нашій землі, залишаючи світ цей, прийдемо радісно, як діти до Отця, до Бога й успадкуємо царство небесне, заради якого Господом створені були. Господь створив нас великими, ми ж своїм непослухом перетворили себе у нікчемних. То ж не утратимо, браття, величі нашої: «Ті, що не чули завіту, праведні перед Богом, але ті, що виконали його». Якщо ж чимось спокусимося, знову до покаяння прийдемо, любов до Бога проявимо, сльози проллємо, милість до жебраків посильну вчинимо, якщо зможете бідним допомогти – від бід позбавляйте. Якщо ж не станемо такими – гнів Божий буде на нас; завжди будучи у любові, спокійно ми заживемо!» [1, с. 183-184] (тут і далі переклад О. Сліпушко).

Особливо сильно картає Серапіон своїх співвітчизників за численні прояви язичництва як один із найбільших гріхів він пише: «Ви ще язичницьких звичаїв дотримуєтесь: у ворожіння вірите, і вогнем палите невинних людей, і тим насилаєте на всю общину і місто убивство; якщо ж хто і не має відношення до убивства, але подумки з тим погодився, сам став убивцею; чи, якщо

міг допомогти і не допоміг – той сам убити повелів. Із книг яких чи писань ви чули, ніби то від ворожіння на землю приходить голод чи що ворожінням хліба множаться? Якщо ж вірите у те, для чого тоді палите їх? Молитеся ви ворожбитам, і шануєте їх, і жертви приносите їм – нехай правлять общиною, пошлють дощі, тепло принесуть, землі плодити накажуть! Ось нині три роки хліб не родить не тільки в Русі, але у католиків також – чи ворожбити так влаштували? А чи не Бог править своїм творінням, як хоче, нас за гріхи караючи? Бачив і я в божественних книгах, що ворожки і ворожбити з допомогою бісів впливають на рід людський і на худобу – можуть його знищити; над тими чинять, а їм – вірю! Якщо Бог допустить, то біси вершать, прощає ж Бог лише тим, хто боїться їх, а віру міцну держить до Бога – над тим ворожбити на мають влади!» [1, с. 185].

У слові третьому Серапіон закликає своїх співвітчизників покаятися, усвідомити, що любов до Бога – це вища і головна цінність у житті. У першу чергу книжник картає церковну паству, а потім – світську. Він прямо говорить про те, що руїни, в які потрапила Київська Русь через навалу монголо-татарську навалу – це результат Божого гніву за гріхи. Тут наявні ремінісценції з Псалма Асафа, в якому репрезентовано картину нищення Єрусалиму поганами. Проте києворуський книжник мислить по-своєму, відповідно до тих умов, в яких опинилася його Вітчизна. Якщо старозавітний псалом сповнений прохання до Бога покарати поганські народи, які не пізнали істинного Бога, то Серапіон твердо переконаний у тому, що всі біди і трагедії русичів – це результат їхнього гріховного життя. Адже «все Бог творить, як хоче, біди і голод насилає за наші гріхи»[1, с. 185]. Книжник подає широку палітру людських гріхів, які він засуджує і викриває, зокрема прояви язичництва, немилосердя, злопам'ятство, гнів, лють, лестощі, брутальність, злодійство, грабіжництво, наклепництво, лжесвідчення, брехня, перелюбство, скнарість, розбійництво тощо. Всі ці гріхи суперечать глибоко гуманній суті християнської віри, тому є відступами від неї. У словах четвертому і п'ятому спеціально ставиться проблема висвітлення і засудження пережитків поганства, тих язичницьких забобонів і традицій, які Серапіон спостерігає у своєму суспільстві. Він вважає, що це сало можливим через недостатній впливна паству з боку церкви. Серапіон нагадує своїм співвітчизникам долю біблійного міста Ніневії, що стало жертвою поганих через власні беззаконня і гріхи.

Загалом, погоджуємося з думкою Ю. Пелешенка про те, «усі п'ять проповідей Серапіона Володимирського становлять стильову, ідейну і тематичну єдність, що дає можливість сукупно розглядати їх своєрідним метатвором

Усі елементи Серапіонових проповідей підпорядковано одній меті – досягненню істинної християнізації своїх парафіян. Саме це, на думку

проповідника, відведе гнів Божий як від усієї країни, так і від кожного індивіда, бо покаятися по-справжньому може тільки той, хто не обмежився дотриманням формальної обрядовості, а органічно ввібрав основи християнського віровчення. І хоча Батьківщина поневолена татарами, а кінець світу неухильно наближається, – надія існує. Все це можна виправити праведною поведінкою на землі, розкаянням, істинною вірою. І спасіння душі не забариться, – стверджував Володимирський архієрей.

Отже, у проповідях Серапіона набула логічного завершення тема «кар Божих», що розроблялася у літописах XII-XIII ст. Проповідник докладно і переконливо обґрунтував свою позицію, трактуючи історію як покарання за переступ Божих заповідей уже за земного життя, не чекаючи Страшного суду» [3, с. 608]. Дійсно, незважаючи на час і місце написання, всі твори Серапіона представляють собою ідейну цілісність, їхня мислинєва парадигма визначається змаганнями за Руську землю, прагненням книжника пробудити у своїх співвітчизників почуття істинної віри та патріотизму, які здатні врятувати державу і людей.

Серапіон, подібно до до своїх попередників Луки Жидяти й Феодосія Печерського, адресував свої твори і мирянам, і ченцям. Така двоадресна спрямованість його текстів свідчить про намагання залучити до контексту порушених питань якомога ширшу аудиторію. Власне, своїм головним слухачем автор бачив увесь народ Русі, якого намагався застерегти від гріховного падіння і закликав увірувати у Христа. Твори Серапіона написані у монументальному стилі, вони прості за формою і змістом, сповнені численних ремінісценцій із творів Іоанна Златоустого, Григорія Богослова, Василя Великого, адаптованих до києворуського культурного контексту. Всі слова відрізняються ритмічною організацією мови та особливою ліричністю. Автор прагне апелювати до людських душ, пробудити у них певні почуття. Німецький учений Г. Подскальськи назвав Серапіона «незаперечним християнським гедоністом» [4]. Подібно до Іларіона Київського,Теодосія Печерського, Нестора, Серапіон утверджував ідею незалежності руської церкви від Візантії, виступав за універсалізацію її теологічної доктрини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX– XV століть: у 2 кн. / [упор. В. Яременко, О. Сліпушко, передм. В. Яременка. – Кн. 2. – К.:Аконіт, 2002. – 784 с. 2. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–$5V ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції :монографія. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2004. – 422 с. 3. Пелешенко Ю. Ораторсько-учительна проза і

гімнографія другої половини XIII-першої половини XVI ст. //Історія української літератури. У дванадцяти томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2014. – С. 605-671.4.Подскальски Г. Християнство и богословскаялитература в КиевскойРуси : 988-1237 гг. – [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Византинороссика, 1996. – XX , 572 с. 5. Сліпушко О. Образ автора у літературі Києворуської держави (XI-перша половина XIII століть). – К.: Друк СПД Максимов І. Ю., 2009. – 144 с. 6.Сліпушко О. Література Київської Русі: навчальний посібник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2014. – 393 с. 9. Франко І. Я. Історія української літератури // Франко І. Я. Зібр. творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 40. – С. 7-372.

Круглий А. Н., соискатель,
Институтфилологии КНУ имени Тараса Шевченко

ИДЕЙНАЯ ПАРАДИГМА ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КИЕВОРУСЬКОГО КНИЖНИКА СЕРАПИОНА

В статье исследуется идейная парадигма літературного наследия киеворуського книжника Серапиона, определяются ее доминанты в связи с особенностями литературы Средневековья. Акцентируется, что все про поведи Серапиона составляют собой метатекст, объединенное общей идейно-тематическою доктриной.

Ключевые слова: *идейная парадигма, книжник Серапион, проповедь, метатексте, література Средневековья.*

Kruhlii A., researcher,
The Institute of the philology Kyiv National University of Taras Shevchenko

THE IDEA PARADIGM OF THE LITERARY WORKS OF KYIV RUS WRITER SERAPION

In this article the idea paradigm of the literary works of Kyiv Rus writer Serapion is investigated. Its dominants are analyzed because of the specific of Medieval literature. It is underlined that all sermons of Serapion represent metatext, united by general idea and thematic doctrine.

Key words: *idea paradigm, writer Serapion, sermon, metatext, Medieval literature.*